

ԽԱԶԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԺԷ. ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՇԱՏ ԳՐԻՉ. Բ. ԳՐՉԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ*

Բանալի բառեր՝ Երևան, էջմիածին, Երուսաղեմ, ձեռագիր, հիշատակարան, ստացող, բառապաշար, լեզվական առանձնահատկություններ, ընտանիք:

Մտախ

Շուրջ երեք տասնյակ ձեռագրերի գրչությունը Գրիգոր Երևանցին, հիրավի, Երևանի և նրա մերձակայքի գրչօջախներում երբևէ գործած մեզ հայտնի ամենից արդյունաշատ գրիչն է, որի պատվիրատուների շարքում, ինչպես արդեն նշել ենք սույն հոդվածի Ա. մասում¹, հիշատակվում են նաև իրեն ժամանակակից եղիագար Ա. Այնթապցի (1681-1691) և Նահապետ Ա. Եդեսացի (1691-1705) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները: Այս փաստն ինքնին խոստովն է և վկայում է Երևանցի գրչի վայելած հեղինակության և վստահության մասին, որոնք, անկասկած, ձևավորվել էին տարիների արգասաբեր աշխատանքի արդյունքում:

Գրիգոր Երևանցուց մեզ հայտնի մատյաններն աչքի են ընկնում նաև իրենց ինքնատիպ ու բազմաբովանդակ հիշատակարաններով: Իրանց քննությունը Երևան հանեց պատմագիտական, ձեռագրագիտական, աղբյուրագիտական և լեզվական հետաքրքիր փաստեր, որոնց հարկ համարեցինք առանձին անդրադառնալ:

1. Գրիգոր Երևանցու ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարանները 1. 1. Ճշտումներ երկու հիշատակարանի առիթով

* Հետազոտությունն իրականացվում է «Երևանի գրչության կենտրոնները և ձեռագրական ժառանգությունը» քեմալի շրջանակներում ՀՀ Գիտության կոմիտեի տրամադրած դրամաշնորհով (ծածկագիր՝ 19YR-6A035):

¹ Խ. Հարությունյան, «Գրիգոր Երևանցի՝ ժէ. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. Ա. գրիչը և նրա ձեռագրական ժառանգությունը», *ԲՄ*, № 29, 2020, էջ 57-80:

Գրիգոր Երևանցուց մեզ հայտնի 29 մատյանների գրեթե կեսն ունի միայն գրչի սեղմ հիշատակագրություն, մի քանիսում կան համառոտ ու միանման հիշատակարաններ, իսկ մեկ ձեռագրի հիշատակարան էլ անավարտ է մնացել (ՄՄ Հ^մ 399): Ըստ էության՝ առկա հիշատակարաններից միայն 6-ն են աչքի ընկնում ծավալով ու արժեքավոր տեղեկություններով, որոնք հետաքրքիր են ինչպես պատմական մանրամասների, այնպես էլ լեզվական դրսևորումների դիտանկյունից: Նշված 6 մատյաններն են՝ ՄՄ Հ^մ 435, 1512, 1532, 1534, 3502, Եղմ. Հ^մ 1918, որոնցից երկուսի հիշատակարաններն ունեն լրացուցիչ ճշգրտման և պարզաբանման անհրաժեշտություն:

Ա. ՄՄ Հ^մ 1512 Հայսմավուրքի գլխավոր հիշատակարանը սկսում է դավանաբանական ծավալուն շարադրանքով, որին էլ հաջորդում է բուն հիշատակարանը: Այն սկսում է առաջին դեմքով, և տպավորություն է ստեղծվում, որ հիշատակագիրը մատյանը ստացող Երեմիա քահանան է. «Արդ, այսմ հոգեւոր եւ աստուածային եւ մեծափառ զանձուցս ցանկացայ զմի յորդուց եկեղեցւոյ՝ Երեմիա քահանայս... եւ ցանկացայ տրփմամբ հոգույն այսմ բազմաշխատ մատենիս, եւ գրել ետու զսա ի յարդար վաստակոց իմոց»²: Սակայն հաջորդ իսկ պարբերության մեջ Երեմիա քահանայի մասին երրորդ դեմքով է գրված, իսկ անվանը նախորդում են գովեստի խոսքեր. «Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զբարեմիտ եւ զհեզահոգի, զմաքրասնունդ եւ զհոգելի, զողորմածաբարք եւ զգթասիրտ, զաղքատասէր եւ զաղօթասէր զԵրեմիա քահանայն եւ զծնօղան իւր... եւ ինքն միայն ետ գրել, ծաղկել, եւ կազմել զՅայսմաւուրքս զայս»³: Ուշագրավ է, որ առաջինից երրորդ դեմքին և հակառակն անցնելու այս երևույթը հիշատակարանում մեկ անգամ չէ, որ տեսնում ենք, սակայն բոլոր դեպքերում նույնն է մնում հիշատակագրողը, և տառաձևերի որևէ փոփոխություն չի նկատվում: Այլ խոսքով գործ ունենք մեկ գրչի շարադրանքի հետ, որի որոշ հատվածներ նա գրել է նաև ստացողի անունից՝ որպես ստացողի խոսք. իհարկե, այս երևույթը եզակի չէ հայկական հիշատակարանագրության ավանդույթում⁴:

Հայսմավուրքի հիշատակարանն աչքի է ընկնում Երեմիա քահանայի ազգականների անունների նշումով, ինչպես նաև Գեղարդավանքի առաջնորդ Դավիթ

² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Յ. Քեօսեան, Ա. Ղազարոսեան, տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեփիկեան, Երևան, 2009, էջ 149:

³ Նույն տեղում:

⁴ Հիշատակ ստացողի անունից առաջին դեմքով գրվել են ոչ միայն ձեռագրերի հիշատակարաններ, այլև տարատեսակ արձանագրություններ: Տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 149: Հ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, Երևան, 2008, էջ 241:

Եպիսկոպոսի գործունեությունը նվիրված բավական ընդարձակ մի շարադրանքով, որը սկիզբ է առնում 1679 թ. Երևանի Սուրբ Անանիայի անապատում երկրաշարժի հետևանքով վախճանված Գեղարդավանքի հոգևոր առաջնորդ Ստեփանոս Եպիսկոպոսի մահվան մասին տեղեկություններ և ավարտվում հիշյալ Դավթի Եպիսկոպոսական աստիճան ստանալով: Ապա անվանապես նշվում են նաև տվյալ ձեռագրի հետ առնչություն ունեցած մարդկանց անուններ, որոնց թվում՝ գառնեցի ոմն Սուքիաս քահանա, որը հորինել և «հարմարել» է հիշատակարանը. «Դարձյալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զտէր Սուքիաս քահանայն, որ է ի գիւղաքաղաքէն Գառնուոյ, զյարմարօղ եւ զշինօղ յիշատակարանիս (ընդգծումները մերն են – Խ. Հ.)»: Հիշատակարանում գործածված այս անսովոր ձևակերպումը գրավեց մեր ուշադրությունը. ի՞նչ կարող է նշանակել «զյարմարօղ եւ զշինօղ յիշատակարանիս» արտահայտությունը: Արդյոք Սուքիասն է հեղինակել այս ընդարձակ հիշատակարանը:

Գրիգոր Երևանցու հիշատակարանների համեմատությունը լեզվատեսական և կառուցվածքային տեսանկյուններից մեզ թույլ չի տալիս քննվող հիշատակարանն ամբողջությամբ վերագրել Սուքիաս քահանայի գրչին: Առավել հակված ենք այն կարծիքին, որ գառնեցի քահանան «շինել» է Գեղարդավանքի առաջնորդ՝ Պոռչյան տան ներկայացուցիչ Դավիթ Եպիսկոպոսին առնչվող ընդարձակ հատվածը և այն հարմարեցրել բուն հիշատակարանին, ահա թե ինչու է նա նշվում որպես «զյարմարօղ եւ զշինօղ յիշատակարանիս»: Բանն այն է, որ բուն հիշատակարանը, որը մեր կարծիքով գրել է Գրիգոր Երևանցին, իր հիմնական գծերով և բառակապակցություններով հանդիպում է նրա ընդօրինակած այլ ձեռագրերում ևս: Ընդամին պետք է արձանագրել նաև, որ այստեղ առաջին անգամ հանդիպող ընդարձակ դավանաբանական սկսվածքը գրեթե նույնությամբ ընդօրինակված է նաև Եղմ. Հ^ր 1918 ձեռագրի հիշատակարանի սկզբնամասում: Մյուս կողմից՝ գրեթե վստահ ենք, որ ստացողին, նրա հարազատներին, ինչպես նաև իրեն հարազատ գրչավայր դարձած Նորագավթի հոգևորականներին ու եկեղեցիները հիշատակելու համար բազմափորձ գրիչն այլ հիշատակագրի կարիք չուներ: Այլապես պետք է անհիմն կերպով կասկածի տակ առնենք նաև նրա գրած մյուս ընդարձակ հիշատակարանները, որոնք մասնավորապես վերաբերում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Եղիազար Ա. Այնթապցու և Նահապետ Ա. Եղեսացու ստորև նշվող բարենորոգչական աշխատանքներին:

Ըստ այսմ՝ հավանական ենք համարում, որ ստացող Երեմիա քահանան մատչանը Գեղարդավանքին նվիրաբերելու նպատակով ցանկացել է ընդգծել նաև վանքի առաջնորդ Դավիթ Եպիսկոպոսի լուսավոր գործունեությունը, և նրա ցանկությամբ Սուքիաս քահանան շարադրել է այդ պատմությունը, իսկ գրիչն այն ընդօրինակել է մեկ հիշատակարանում: Կասկած չի հարուցում այն

փաստը, որ հիշատակարանը սկզբից մինչև վերջ գրված է նույն՝ Գրիգոր Երևանցի գրչի ձեռքով:

Բ. ՄՄ Հ^մ 3502 ձեռագիրը, որի մասին խոսել ենք նախորդ հոդվածում և հստակեցրել մատյանի գրիչների հարցը⁵, 442ա-443բ էջերին ունի չափաձո մի հիշատակարան, որի գրիչը թեև Գրիգոր Երևանցին է, սակայն հեղինակը, մեր կարծիքով, այլ մարդ է, իսկ ավելի ստույգ՝ ստացող Մատթիա քահանան: Այս կարծիքի հիմքում այն փաստն է, որ հիշատակարանում ստացողը գովեստի ավանդական խոսքերի փոխարեն նշված է անձը նվաստացնող մեզ քաջածանոթ արտահայտություններով, մինչդեռ գրիչը հիշվում է իբրև «արթուն տղայ», վերջինիս համար հայցվում են աստվածային բյուր բարիքներ: Եթե հիշատակարանի գիրը ստուգելու հնարավորություն չունենայինք, ապա կարող էինք կասկածել անգամ հիշատակագրի հարցում, քանի որ գրչական հիշատակարաններում ստացողները ներկայանում են գերազանցապես դրական հատկանիշներով, իսկ իրենք՝ գրիչները հիշատակվում են ինքնանվաստացման հայտնի բանաձևերով⁶:

Ահա թե ինչու առավել հավանական ենք համարում, որ հիշատակարանը հորինել է ստացողը, իսկ Գրիգոր գրիչն այն պարզապես ընդօրինակել է ձեռագրի ավարտին. դա հաստատվում է նաև գրչության տեխնիկայով: Այլապես դժվար է պատկերացնել, թե ինչու պետք է գրիչը նման շարադրանք հորիներ, որը խիստ անսովոր կլիներ նաև հայկական հիշատակարանագրության ընդունված ավանդույթի տեսանկյունից: Ահա մեզ հետաքրքրող հատվածը.

«Ծախիւք ստացող տենչմամբ սրտին,
Մատթեայ նօթճող (իմա՛ հյուսող, հնարող — Խ. Հ.) բանին,
Բիւր քանքարոյ պարտապանին,
Հեղգացելոյ ի գործ կարգին,
Անուամբ եւեթ վարդապետին...:
Վասն որոյ յիշել պարտին
Միչնորդ կանխե զենլոյն գառին
Ջնչել զգիրս անուն պարտին՝
Մատթիայի ապիրատին...
Գրիչի գրոցս արթուն տղային,
Տէրն տացէ զիւր բիւր բարին»⁷:

⁵ Խ. Հարությունյան, «Գրիգոր Երևանցի՝ ժէ. դարի երկրորդ կեսի մի առյուծաշատ գրիչ. Ա. գրիչը և նրա ձեռագրական ժառանգությունը», էջ 63-65:

⁶ Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 147:

⁷ ՄՄ Հ^մ 3502, 443աբ:

Վերոհիշյալ հիշատակարանների հարցում մեր այս դիտարկումները կարևորվում են հատկապես դրանց լեզվական քննության տեսանկյունից, քանի որ դրանք աչքի են ընկնում նաև ուրույն բառապաշարով: Մյուս կողմից՝ այս պարզաբանումները կարող են օգտակար լինել նաև ձեռագրագիտական առումով՝ որպես հայկական հիշատակարանագրության հետաքրքիր նմուշներ:

1. 2. Քննվող հիշատակարանների պատմական արժեքը.

Հայտնի է, որ հայերեն հիշատակարանները գրիչների, ծաղկողների, ձեռագրի ընդօրինակության, ստացողների մասին տեղեկություններ պարունակելուց զատ, հարուստ են նաև տարաբնույթ իրադարձությունների և անձանց մասին հիշատակումներով, որոնց ժամանակակիցն ու հաճախ ականատեսն են հիշատակագիրները: Ուստի և մեկ անգամ չէ, որ խոսվել է գրավոր այս հուշարձանների կարևորության, պատմական, քաղաքական և հասարակական տարբեր դեպքերի ու դեմքերի վերաբերյալ վերջիններիս հաղորդած վավերական տեղեկությունների մասին:

Այս դիտանկյունից՝ ուշագրություն են գրավում Գրիգոր Երևանցու որոշ ձեռագրերի հիշատակարաններ, որոնք հետաքրքիր և արժեքավոր մանրամասներ են հաղորդում ժէ. դարավերջին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում և Երևանում տեղի ունեցած նշանակալի իրադարձությունների մասին: Մասնավորապես, 1686 թ. Էջմիածնում և Նորագավթում ընդօրինակված ՄՄ 2^մ 435 ժամագրքի հիշատակարանում Գրիգոր գրիչը, գովերգելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Նղիազար Ա. Այնթապցուն, բնորոշելով նրան իբրև «պարզ բարոյիք եւ ազատական մտօք, գեղեցկադիր եւ փառագարդ դիմօք վայելչացեալ» անձնավորություն, միաժամանակ թվարկում է վերջինիս հովանավորչության մեջ իրականացված շինարարական աշխատանքները, որոնք առաջին հերթին միտված էին 1679 թ. Երևանում և մերձակայքում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելուն, խոնարհված եկեղեցիները վերականգնելուն: Նղիազար կաթողիկոսն աչքի է ընկել նաև նոր շինությունների կառուցման նախաձեռնություններով, որոնց մասին վկայում են ձեռագիր և վիմագիր սկզբնաղբյուրները: Ահա մի հատված նշյալ ձեռագրի հիշատակարանից, որում Երևանցի գրիչը մանրամասն շարադրում է Սուրբ Գայանե եկեղեցու և նրա հարակից տարածքներում կաթողիկոսի շինարարական նախաձեռնությունների մասին.

«Առ որով ժամանակաւ եւ հրամանաւ եղեւ վայելչակերտաց հիմնարկութիւնք, այսինքն՝ պարիսպն, որ ի հարաւակողման պարսպին, որոյ միջի մոմատուն եւ բաղանիս եւ սարայք, եւ միւս կողման՝ նոր փոնատուն եւ համբարք եւ շիրխանայք, այլեւ պարիսպն, որ յարեւմտեան կողման պարսպին, յորոյ միջի

բաղչայ եւ ջուր ընդ մէջ անցանելով, նաեւ պարիսպն դէպ ի գեղջն ի հիւսիս, այլեւ պարիսպ սրբոյ եկեղեցոյն Գայիանեայ, յորոյ միջի շինուածք բազումք եւ գաւիթրն ի վիմատաշ քարեայ ի վերայ արեւմտեան դրան եկեղեցոյն, նաեւ ի մէջ պարսպին շինուածք բազումք եւ ջրաբուղխք»⁸:

Ներկայումս կաթողիկոսի բարենորոգչական այս աշխատանքների մասին է վկայում նաև նույն եկեղեցու մուտքի մոտ՝ ձախակողմյան որմին արտաբուստ փորագրված արձանագրությունը⁹, որը հաստատում և լրացնում է վերը բերված հիշատակարանի տեղեկությունները:

Բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն ձեռագրի հիշատակարանի ավարտին (321ա-322ա) տեղ գտած սրտառուչ և պատկերավոր շարագրանքը, որն առնչվում է 1679 թ. հունիսի 4-ին Երևանում տեղի ունեցած կործանիչ երկրաշարժին: Արարատյան գավառին պատուհասած և մի շարք աշխարհիկ ու եկեղեցական շինություններ հիմնահատակ ավերած երկրաշարժի մասին ազդեցիկ տողեր կարելի է գտնել ժամանակի մի շարք գրավոր աղբյուրներում, մատենագիրների երկերում, անգամ տաղերում¹⁰: Սամվել Անեցու «Ժամանակագրություն» շարունակության մեջ այսպես է արձանագրված աղետալի իրադարձությունը. «Սաստիկ շարժ եղեւ յԵրեւան, եւ ԸՌ. (8000) մարդ մեռան, եւ Հաւուց թառու եկեղեցիքն եւ Գեղարդին եւ Գետարգելին փլան, եւ Տրդատայ թախտն ի Գառնի ի հիմանէ կործանեցաւ, եւ այլ բազում եկեղեցիք եւ ապարանք յատակեցան»¹¹: Ավելի մանրամասն է նշում Զաքարիա Քանաքեռցին՝ անվանապես թվարկելով փլատակների վերածված եկեղեցիների մեծ մասը. «Ի թուին Ռ և ՃԻ և Ը, ի յունիս ամսոյ Դ, աստուածասաստ բարկութիւն եղև ի վերայ երկրին Արարատեան, զի հայեցաւ Աստուած բարկութեամբ յարարաձս իւր... և եկեալ շարժս այս ի կողմանցն Գառնոյ՝ եւ փլան ամենայն շինուածք եւ գեղեցկայարկ բնակութիւնք և վանորայք և եկեղեցիք: Այսոքիկ են աւերեալ եկեղեցիք՝ Աղշոց

⁸ Մայր ցուցակ ..., հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զէյթունեանի, ցանկերը՝ Վ. Դեւրիկեանի, Երևան, 2004, էջ 657-658:

⁹ Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Սբ. Էջմիածին, 2016, էջ 296:

¹⁰ Ուշագրավ է, օրինակ, աշուղ Սաֆարովուի «Աշըխլամայ ասացեալ ի Սաֆարովու՝ ի վերայ քաղաքին Երեւանայ» խորագրով տաղը, տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, «Հին Երեւանը», ՀԱ, 1934 (5-7), էջ 336-337:

¹¹ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրութիւն, Ազամից մինչեւ 1776 թ., աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երեւան, 2014, էջ 346:

վանք, Այրիվանք, Հաւուց Թառ, զՏրդակերտն եւ զԽոր-Վիրապն, զՋրվէժ, զՁագավանք: Երեք եկեղեցիք յԵրեւան՝ զՆորագաւիթ, զՆորագեղ, զՉորագեղ, զՆորք, զԳամրէզ: Եւ բերդն Երևանայ ի հիմանց տապալեցաւ»¹²:

Գրիգոր Երևանցու պատմություն-հիշատակարանն այս համատեքստում առանձնանում է ոչ միայն շինությունների հիմնահատակ փլուզումների, այլև մարդկային ողբերգությունների մասին սրտառուչ տողերով.

«Անդ էր տեսանել զկոծ եւ զկսկիծ ծնողաց եւ զաւակաց: Անդ էր տեսանել զվայ եւ զեղուկ սիրելեաց եւ բարեկամաց: Գոչէին եւ հառաչէին, եւ ոչ ոք էր, որ օգնէր նոցա: Դառնային եւ ձեռամբ պեղէին այսր եւ անդր, եւ ոչ զօրէին սիրտք նոցա: Եւ ի կսկծոյն դարձեալ զօրանային եւ ձեռամբ պեղէին զհողսն եւ զքարինսն»¹³:

Երևանցու գրչագրած ՄՄ Հ^մ 1512 Հայսմավուրքի հիշատակարանում, երկրաշարժը նկատի ունենալով, նման կերպ է արձագանքել հիշատակագիր Սուրբիաս քահանան. «Ով կարէ պատմել զաղէտ եւ զկսկիծն, զոր տեսաք աչօք մերովք»¹⁴: Բնական աղետի հետևանքով Երևանի Սուրբ Անանիայի անապատում բազմաթիվ կրոնավորների հետ վախճանվում է նաև Գեղարդավանքի հոգևոր առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, և վանքի առաջնորդութունը ստանձնում է նրա նորած Դավիթ եղբորորդին.

«Եւ յաւուրս շարժման Ստեփաննոս ըստնին էր ի մայրաքաղաքս Երեւան, ի յԱնապատն սուրբ, եւ ի հասարակաց ճաշու աղօթս կատարէին հանդերձ միաբան ուխտին: Յայնժամ շարժեաց, եւ քակտեցաւ եկեղեցին, էառ զտակ զեպիսկոպոսն զՍտեփաննոս եւ զքաջ հռետորն, եւ անտի փոխեցաւ առ Քրիստոս»¹⁵:

Ստեփանոս եպիսկոպոսի մահվան, Դավիթի՝ քահանայական կարգ ստանալու և վերջինիս գործունեության մասին ուշագրավ մանրամասներ հաղորդող այս հիշատակարանը չի վրիպել մասնագետների ուշագրությունից: Մասնավորապես, սույն հիշատակարանին անդրադարձել է Գ. Հովսեփյանը՝ կարևորելով

¹² *Ջաբարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն, Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, շղխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, խմբագրությամբ Ա. Մաղալյանի, Երևան, 2015, էջ 149: Եկեղեցիների, տեղի ունեցած ավերածությունների մասին առավել հանգամայից տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 351-376:*

¹³ *Մայր ցուցակ ..., Բ. Բ., էջ 660:*

¹⁴ *Մայր ցուցակ ..., Բ. Ե., էջ 155:*

¹⁵ *Նույն տեղում, էջ 156:*

դրանում առկա պատմական արժեքավոր տեղեկությունները¹⁶: Հիշատակարանում չեն անտեսված նաև ժամանակի ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, մասնավորապես պարսից և օսմանյան զորքերի գործած ավերածությունները, վրացիների ապստամբությունը և այլն, որոնք ունեն աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն:

Ընդ որում՝ ՄՄ Հ^մ 1512 Հայսմավուրքի հիշատակարանն աչքի է ընկնում ոչ միայն պատմական անցքերի և դեմքերի մասին շարադրանքով, այլև դրանցում անվանապես նշված անձանց քանակով: Գեղարդավանքի, Նորագավթի մի շարք հոգևոր սպասավորների թվարկումներից բացի՝ այստեղ արձանագրված են նաև ստացող Երեմիա քահանայի ընտանիքի անդամների և ազգականների մի քանի տասնյակ անուններ, որոնք մենք փորձել ենք համակարգված և հավելվածի ձևով ներկայացնել սույն հոդվածի վերջում՝ որպես ժամանակի հայ գերդաստանի կառուցվածքի մի հետաքրքիր նմուշ, մանավանդ որ այդ դասակարգումը երևան է հանում նաև ստացող Երեմիա քահանայի և Գրիգոր Երևանցու ազգակցական կապը:

Ծավալով և արժեքավոր տեղեկություններով աչքի են ընկնում նաև 1695 և 1698 թթ. Գրիգոր Երևանցու ընդօրինակած Հայսմավուրքների (համապատասխանաբար՝ ՄՄ Հ^մ 1534 և Եղմ. Հ^մ 1918) հիշատակարանները, որոնք ներկայացնում են դրանց պատվիրատու Նահապետ Ա. Կաթողիկոսի իրականացրած բարենորոգչական և շինարարական աշխատանքները: Ինչպես հայտնի է, Նահապետ Ա. -ի հայրապետական տարիներն այնքան էլ հարթ չեն անցել, վերջինիս նկատմամբ անթաքույց դժգոհություններ են եղել, որոնց հետևանքով կաթողիկոսը նույնիսկ մի կարճ ժամանակով հեռացել է գահից, ապա կրկին վերադարձել¹⁷: Սակայն գրչի հիշատակարաններում այս ամենի մասին որևէ ակնարկ անգամ չկա. կաթողիկոսը դրանցում ներկայացվում է «ամենագովելի եւ երջանկամեծար, ընտրեալ եւ պատուեալ, աստուածահաճոյ եւ ամենայն գովասանութեանց արժանաւորեալն» բառերով՝ որպես աշակերտ «արժանաժառանգ» եղիազար Ա. կաթողիկոսի: Ի դեպ, եղիազար կաթողիկոսի գահակալումը ևս հարթ ու խաղաղ չի եղել առաջին իսկ օրերից¹⁸, սակայն ինչպես և սպասելի էր, այդ մասին նույնպես որևէ նշում չկա գրչի հիշատակարաններում:

¹⁶ Գ. կրթիկս Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Բ., 1969, էջ 137-138:

¹⁷ Ազգապատում. հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, գրեց Մ. արֆէպօ. Օրմանեան, Կ. Բ., վերահրատ., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, էջ 3096-3102:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 2960-2966, 3053-3054: Տե՛ս նաև Տ. Հ. Ք. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, գրաբար բնագրէն աշխարհաբարի վերածեց Մ. Եպօ. Նշանեան, Կ. Ա., Երուսաղէմ, 1931, էջ 636-637:

Նահապետ Ա. կաթողիկոսի շինարարական նախաձեռնություններին Գրիգոր Երևանցին բավական մանրամասն է անդրադարձել¹⁹: Ընդարձակ շարադրանքից քաղվածաբար մեջբերենք մի հատված.

«Յաջորդեաց զԱթոռն հայրապետական երջանկամեծար եւ սրբազան հայրապետս տէր Նահապետ կաթողիկոս, որ եւ ջանք ի վերայ եղեալ՝ արար աշխատանս եւ շինուածս բազումս...: Այլեւ շինեաց ի միջի գեղջին Սուրբ Էջմիածնի նոր ի հիմանէ եկեղեցիս ժողովրդականաց Սուրբ Աստուածածնին: Այլեւ գտաճարն Անապատին Անանիայի առաքելոյն, որ ի միջի այգեացն Երեւանայ քաղաքին, նոր վերստին ի հիմանէ կառոյց շինուածօքն, որ ի նմա: Նաեւ գերկու եկեղեցիսն քաղաքին Երեւանայ, այսինքն՝ զԵրկու երեսին կոչեցեալ եւ զԿաթողիկէ անուանեալ, որք ի շարժմանէն ի հիմանէն իսպառ բլեալք էին, վերստին ի հիմանէ կառոյց գեղեցիկ շինուածօք...»²⁰:

Որոշ փոփոխություններով նույնը կարելի է տեսնել նաև Եղմ. Հ^մ 1918 Հայսմավուրքի հիշատակարանում²¹:

Այսպիսով, ինչպես երևում է, Գրիգոր Երևանցու ընդօրինակած առանձին ձեռագրերի ընդարձակ հիշատակարաններ ժամանակի պատմական իրադարձությունների, այդ թվում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գործունեության լուսաբանման լավագույն աղբյուրներից են: Դրանցում մասնավորապես կարելի է գտնել Էջմիածնին, Նորագավթին և Երևանին ու նրա մերձակայքին առնչվող կարևոր մանրամասներ, որոնք նպաստում են ժամանակաշրջանի տարբեր անցքերի, ինչպես նաև այդ գրչօջախների ուսումնասիրմանը: Ուստի՝ միանգամայն տեղին է Երվանդ Շահազիզի «Հին Երևանը» արժեքավոր ուսումնասիրության առիթով Վիեննայի Մխիթարյան նշանավոր հայր Ներսես Ակինյանի դիտողությունը, ըստ որի՝ «Հին Երևանը կարող էր պատմութեան մէջ աւելի պայծառ երեւան գալ, եթէ աւելի չափով նկատի առնուէին ձեռագրական յիշատակարանները»²²:

2. Հիշատակարանների լեզվական ֆննություն

Գաղտնիք չէ, որ հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս բացահայտելու գրիչների լեզվական գիտելիքները, որոնք միաժամանակ վկայում են վերջիններիս կրթվածության աստիճանի և նրանց վրա ժամանակի լեզվական

¹⁹ Մ. արխեպ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 3086-3088:

²⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե., էջ 394-395:

²¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Զ., կազմեց Ն. Կպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 366-368:

²² Հ. Ն. Ակինեան, Հին Երեւանը, էջ 327:

միջավայրի ազդեցության մասին: Մեծ հետաքրքրություն ունեն հիշատակագիրների լեզվում հնչյունական, քերականական կամ բարբառային ձևերի դրսևորումները, որոնց հետազոտումը լեզվաբանների ուշադրության ներքո է: Առանձնահատուկ կարևորություն ունի նաև հիշատակագիրների բառապաշարի քննությունը: Մասնավորապես, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առանձին գրիչներ աչքի են ընկնում իրենց հարուստ ու ինքնատիպ բառապաշարով, կիրառում են ինչպես հայ բառարանագրությանը եզակի վկայություններով հայտնի բառեր, բառակապակցություններ կամ ոճական ձևեր, այնպես էլ նորաստեղծ ու հայ բառարանագրությանն անհայտ բառեր և բառատարբերակներ: Ահա թե ինչու գրավոր այս հուշարձանները մշտապես եղել են նաև հայոց լեզվի պատմության զանազան հարցեր քննող մասնագետների և բառարանագիրների ուշադրության կենտրոնում՝ դիտարկվելով որպես ժամանակի լեզվական միջավայրի բացահայտման, հիշատակագիրների լեզվի քննության, ինչպես նաև հայերենի պատմական բառապաշարի հարստացման եզակի աղբյուրներ²³:

Դրիգոր Երևանցու հիշատակարանների մի մասն աչքի է ընկնում լեզվական ինքնատիպ պատկերով, և առաջին հերթին՝ եզակի կամ նորագյուտ բառերի վկայություններով: Դրանք արձանագրված են ինչպես Երևանցու հեղինակած հիշատակարաններում, այնպես էլ այլ հիշատակագիրների շարագրանքներում (Սուքիաս քահանա, Մատթիա վարդապետ), որոնք մենք չենք առանձնացրել՝ դիտելով դրանք միևնույն գրավոր հուշարձանի անքակտելի մաս:

Այբբենական կարգով ստորև ներկայացնում ենք Երևանցու հիշատակարաններում վկայված նորահայտ կամ հայ բառարանագրությանը մատենագրական եզակի օրինակներով հայտնի բառերը²⁴: Անհրաժեշտության դեպքում բառահոգվածի տակ տրվում է նաև լրացուցիչ մեկնաբանություն, բոլոր բառերին կից նշված է նաև դրանց խոսքիմասային պատկանելությունը²⁵:

²³ Լ. Հովսեփյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Երևան, 1997, Գ. Ջանուկյան, Բարբառային երևույթները հայկական հիշատակարաններում, Երևան, «Վան Արյան» հրատ, 1997, Խ. Հարությունյան, «XIV-XV դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվի հնչյունական համակարգի հիմնական բնութագիրը», ԲՄ, № 20, 2014, էջ 175-187:

²⁴ Բառերի, բառատարբերակների ու բառակապակցությունների հավաքման և ներկայացման մեր այս սկզբունքի մասին մանրամասն տե՛ս Խ. Հարությունյան, «Հայ բառարանագրությունը՝ ԺԸ դարի երկրորդ կեսը սկսյալ, և հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները. նորահայտ բառեր Ժ-ԺԲ դարերի հիշատակարաններից», ՎԵՄ համահայկական հանգես, 2017 (4), էջ 157-161: Խ. Հարությունյան, «Նորահայտ բառեր և բառերի նոր վկայություններ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում», Լևոն Խաչիկյան. հարյուրամյակ. նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի 2018 թ.), Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 90-98:

²⁵ Խոսքի մասերը նշելու համար գործածված են հետևյալ հասկանումները՝ ած. (=ածական), գ. (=գոյական), մկ. (=մակրայ), ն. բ. (=ներգործական բայ), շ. բ. (=չեզոք բայ):

ԱՐԻԻՆԱԳՈՒՆՆԵԼ – չ. բ., արյան գույն դառնալ. «Ջուրք համօրէն արիւնագունեալ խառնակեցան»²⁶:

ԱՐՔԱՅԱԿԱԶՄ – ած., արքաների կառուցած, արքայաշէն. «Տունք Աստուծոյ՝ հաստաշէնք եւ արքայակազմ եկեղեցիք, ի հիմնէ տապալեալ քակտեցան»²⁷:

ԲԱՐՆՈՒՆԱԿ – ած., բարուն ունակ, բարեշնորհ. «Ըստ ամենայն բարեունակ տեսութեան բնականօք եւ մակստացականօք առատացեալ գովաբանութեամբ»²⁸:

ԳԷՇԱՔՁԻԶ – ած., գիշակեր, գիշախանձ. «Ներքուստ պատառել կամէին իբրեւ զգայլ գէշաքձիձ»²⁹:

ԳԹԱԾԱՍԻՐՏ – ած., գթասիրտ, կարեկցող. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զբարեմիտ եւ զհեզահոգի, զմաքրասնունդ եւ զհոգելի, զողորմածաբարք եւ զգթածասիրտ, զաղքատասէր եւ զաղօթասէր՝ զերեմիա քահանայն»³⁰:

ԳԵՂԱՀԱՐԻՉ – ած., թանաք կամ ներկանյութեր հարող, խառնող. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՎելիճան մղտսին, որ փոքրիկ դեղահարիչ քար մի շնորհեաց մեզ ի գրել գրոցս»³¹:

ԴԺՈՒԱՐԱՀԱՐԹ – ած., ավերված, խորդուբորդ. «Վասն զի կարի էր քայքայեալ եւ դժուարահարթ լեալ, մինչ տեսողացն ոչ էր հաւատացեալ, եթէ դարձեալ մարդաբնակ լիցի տեղին»³²:

ԵԶԱՀՈՄԵԼ – չ. բ., միասնական, միաբան լինել. «Յար էութեամբ եւ բնութեամբ յեզահոմեալ անմասնելին»³³:

ԵՐՋԱՆԿԱՄԵԾԱՐ – ած., երջանկաբար մեծարանքի արժանացած, երջանկապատիվ. «Ըստ այսմ յարացուցի՝ ամենագովելի եւ երջանկամեծար, ընտրեալ եւ պատուեալ... վեհափառ կաթողիկոսն տէր Նահապետ»³⁴, «յաջորդեաց զաթոռն հայրապետական երջանկամեծար ու սրբազան հայրապետս տէր Նահապետ կաթողիկոս»³⁵, «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա՛ ստացողի գրոյս՝ երջանկամեծար եւ պատուական հայրապետին»³⁶:

²⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե., էջ 155:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Բ., էջ 657:

²⁹ Մայր ցուցակ ..., Բ. Ե., էջ 157:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 149:

³¹ Նույն տեղում, էջ 161:

³² Նշվ. ցուցակ, էջ 157:

³³ ՄՄ ՀՎ՝ 3502, 442բ:

³⁴ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Բ. Զ., կազմեց Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, էջ 366:

³⁵ Նշվ. ցուցակ, էջ 367:

³⁶ Մայր ցուցակ ..., Բ. Ե., էջ 373:

ԵՐՋԱՆԿԱՊԱՏԻԻ – ած., երջանիկ պատվի արժանացած. «Իսկ սոյն սա երջանկապատիւ եւ սրբազան հայրապետս մեր, գորով ամենեւին պարզ բարոյցիւք»³⁷:

◆ **Բառը մեկ օրինակով հայտնի է միայն վաղաշխարհաբարյան աղբյուրների բառարանին**³⁸:

ԼԱՅՆԱՀՈՎԻՏ – ած., ընդարձակ, լայն հովիտներ ունեցող. «Գիրքս այս գրեցան յԱյրարատին՝ լայնահովիտ մեծ նահանգին»³⁹:

ԼԱՅՆԱՆԴԱՄ – ած., խոշոր, բարձրահասակ. «Եւ ինքն էր լայնանդամ, տեսօքն գեղեցիկ, կերպարանօքն վայելուչ, մտօքն ճարտար»⁴⁰:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՏ – ած., լուսով լցված, պայծառ. «առաքեցին հրովարտակաւ եւ աղաչանօք առ լուսանկատ եւ արդիւնարար սրբազան կաթողիկոսն Եղիազար»⁴¹:

ԼՈՒՍԱԻՌՉԱՇԷՆ – ած., Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած, կառուցած. «գլուխ կաթողիկեաց հանուրց եկեղեցեաց՝ լուսաւորչաշէն բարձրագումբէթն էջմիածին միայն մնաց»⁴²:

◆ **Բառը մեկ օրինակով հայտնի է միայն վաղաշխարհաբարյան աղբյուրների բառարանին**⁴³:

ԽՕՍԸՆԿԱԼ – ած., խոսակից, զրուցակից. «որք զարիպակիցք էին եւ խօսընկալք եւ մխիթարիչք սրբազան հայրապետին մերոյ տեսառն Եղիազարայ կաթողիկոսի»⁴⁴:

ԾՈՅԱԾԱԽԱԼ – ած., ծոցից ծավալվող (հմմտ. ծոցածին). «Արդարութեան եւ իմանալի արեգական ի գարնանաբեր ծոցածաւալ ծագողութեան ի յայգին աստուածակերտ»⁴⁵:

ՀԱԿԱԿԵԼ – չ. բ., ընդդիմանալ, հակառակել. «յարակայ հակակեցան ի մանուկ Դաւիթս պատրողական բանիւ»⁴⁶:

³⁷ Մայր ցուցակ ..., հ. Բ., էջ 657:

³⁸ Ն. Պողոսյան, Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում, Երևան, 2014, էջ 69:

³⁹ ՄՄ Հ^մ 3502, 443ա:

⁴⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 158:

⁴¹ Նույն տեղում: Տպ. «աղաչանի», բնագրում՝ «աղաչանոփ»: Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 1512, 559բ:

⁴² Նշվ. ցուցակ, էջ 156: Տպ. «լուսաւորցաշէն», բնագրում՝ «լուսաւորչաշէն»: Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 1512, 558բ:

⁴³ Ն. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁴⁴ Մայր ցուցակ ..., հ. Բ., էջ 658:

⁴⁵ ՄՄ Հ^մ 3502, 352ա:

⁴⁶ Մայր ցուցակ ..., հ. Ե., էջ 157:

◆ Ստ. Մալխասյանցը «անստ. նշ.» [=անստոյգ նշանակութիւն] -ով արձանագրել է «հակակել» բառը⁴⁷:

ՀԱՍՏԱՇԷՆ – ած., հաստ, ամուր շինված: Տէ՛ս ԱՐՔԱՅԱԿԱԶՄ-ի օրինակը:

◆ Բառը (արդի ուղղագրությամբ՝ հաստաշեն) արձանագրված է միայն ժամանակակից հայերենի բառարաններում⁴⁸:

ՀՈՒՐԱՍՏԱՆ – գ., հրո երկիր. «Յերկուց ուխոց միջամխին, / Քառասնակեան եւ հուրաստանին»⁴⁹:

ՁԵՌՆԱՄՈՒԾՈՒԹԻՒՆ – գ., օժանդակություն, հովանավորչութիւն. «ձեռնամուծութեամբ հոգեւոր հօր մերոյ՝ սրբասնունդ Դաւիթ վարդապետի»⁵⁰:

ՂԱՐԻՊԱԿԻՑ – ած., օտարության մեջ ընկերակից: Տէ՛ս ԽՕՍՂՆԿԱԼ-ի օրինակը:

ՃՇԳՐՏԱԽՕՍ – ած., ճշմարտախոս, ճշգրտաբան. «Մովսէս Քերթօղն Խորենացին՝ ճրջգրտախօս վիպասանին, յոլովամաց մատենագրին»⁵¹:

ՄԱՔՐԱՍՆՈՒՆԴ – ած., մաքրակենցաղ, մաքուր (հոգևոր) բաներով սնված: Տէ՛ս ԳԹԱԾԱՍԻՐՏ-ի օրինակը:

ՄԵԾԱՐՁԱԿ – ած., լայնատարած, ընդարձակ. «վասն զի երկիր մեծարձակ պատառեցաւ»⁵²:

ՄՈՄԱՏՈՒՆ – գ., մոմ պատրաստելու սենյակ. «Յորոյ միջի մոմատուն եւ բաղանիս եւ սարայք»⁵³, «յօրինեցին ի նմա աւտայս եւ դարպասս եւ բուրաստանս, նաեւ մոմատունս, համբարս եւ լուալիս»⁵⁴, «Այլեւ կրկնապատիկ պարսպեալ յօրինեցին ի նմա սարայս եւ դարպասս եւ բուրաստանս, նաեւ մոմատունս, եւ համամս եւ լուալիս»⁵⁵:

ՅՈՂՈՎԱԳՆՈՑ – ած., անստույգ նշանակության բառ. արդյոք կարելի՞ է ուղղել՝ յոլովագնաց ձևով իբրև «բազմագնաց»՝ բազում անցորդներ ունեցող,

⁴⁷ Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանց, Կ. Գ. (Հ-Ո), ՀՍՍՌ պետհրատ., Երևան, 1944, էջ 14: Տէ՛ս նաև Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Կ. Գ. (Հ-Ձ), Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1977, էջ 11:

⁴⁸ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Կ. Գ. (Կ-Մ), Երևան, ՀՍՍՀԳԱ հրատ., 1974, էջ 306, Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Կ. Ա. (Ա-Ձ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976, էջ 830:

⁴⁹ ՄՄ Հ՛մր 3502, 443ա:

⁵⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Կ. Ե., էջ 155:

⁵¹ ՄՄ Հ՛մր 3502, 442բ:

⁵² Մայր ցուցակ ..., Կ. Ե., էջ 155:

⁵³ Մայր ցուցակ ..., Կ. Բ., էջ 657:

⁵⁴ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Կ. Ձ., էջ 367:

⁵⁵ Մայր ցուցակ ..., Կ. Ե., էջ 394: Հմմտ. մոմխանայ, որ մեկ օրինակով վկայված է վաղաշխարհաբարյան աղբյուրների բառարանում, տե՛ս Ն. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

բանուկ⁵⁶. «պողոտայք յոլովագնոցք քարակուտս լեալ խափանեցան ի յընթացից մարդկանց»⁵⁷:

ՅՈՒՈՎԱՄԱՅ – ած., բազմամյա, հնամենի: Տե՛ս ՃՇԳՐՏԱԽՈՍ-ի օրինակը:

ՇԱՀԱԿԵՐՏ – ած., շահ կերտող, շահասեր. «Պարտատեարքն էին ամենայնքն բռնաւորք եւ այլազգիք, յաւէտ տոկոսախնդիրք եւ շահակերտք»⁵⁸:

ՇԻՐԱԽԱՆԱՅ – գ., նկուղ, պահեստ. «Միւս կողման՝ նոր փռնատուն եւ համբարք եւ շիրախանայք, այլեւ պարիսպն, որ յարեւմտեան կողման պարսպին»⁵⁹:

◆ Բառն արձանագրված է արարատյան բարբառի բառարանում՝ առանց մատենագրական վկայություն⁶⁰:

ՈՂՈՐՄԱՍԱԲԱՐՔ – ած., գթասիրտ, կարեկցող բարք ունեցող: Տե՛ս ՄԱՔ-ՐԱՄՆՈՒՆԳ-ի օրինակը:

ՊԱՐՏԱՊԵՏ – գ., պարտապան. «ոչ երկիր իմն քաշեաց ի սեւաթուր պսակաց գնդից կամ պարտուց պարտապետաց»⁶¹:

***ՍԵՒԱԹՈՅՐ** – գ., եկեղեցական գործիչ, հոգևորական. «ժողովեցան ի մի վայր ամենայն սեւաթուրք, ընտրեցին Պետրոս քաջ ըրբունին»⁶²:

◆ Որպես գունանիշ բառ՝ սեւաթուրք-ը (արդի ուղղագրությունը՝ սևաթուր) հայտնի է բառարաններին. այս դեպքում գործ ունենք ածականի գոյականացման հետ՝ նորիմաստ կիրառությունը:

ՎԱՅԵԼՉԱԿԵՐՏ – ած., վայելչորեն կառուցված, կերտված. «Առ որով ժամանակաւ եւ հրամանաւ եղեւ վայելչակերտաց հիմնարկութիւնք»⁶³:

◆ Մեկ օրինակով բառն արձանագրված է վաղաշխարհաբարյան աղբյուրների բառարանում⁶⁴:

ՏԱՊԱՐԱՏԱՆՉ – մկ., տապարով տանջված կերպով. «Ողորմութիւն ի ձեռս ձեր է, զի ես հատայ տապարատանջ»⁶⁵:

⁵⁶ Հմմտ. նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբահօր Բ. Գ. Աւետիքեան, Բ. Խ. Միւրմիլեան, Բ. Մ. Աւգերեան, Բ. 1, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1836, էջ 402:

⁵⁷ Մայր ցուցակ ..., Բ. Ե., էջ 155:

⁵⁸ Նշվ. ցուցակ, էջ 157:

⁵⁹ Մայր ցուցակ ..., Բ. Բ., էջ 658:

⁶⁰ Բառգիրք Արարատյան բարբառի (մօտ 5000 բառ ու ոճ), կազմեց Տ. Նաւասարդեանց, Տփլիս, 1903, էջ 88:

⁶¹ Մայր ցուցակ ..., Բ. Ե., էջ 157:

⁶² Նշվ. ցուցակ, էջ 158:

⁶³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Բ., էջ 657:

⁶⁴ Ն. Պողոսյան, Նշվ. աշխ., էջ 191:

⁶⁵ ՄՄ Հ^{մր} 3502, 352բ:

ՏԵԱՌՆՈՒՍՈՅՅ – ած., Տիրոջ ուսմունքը սովորեցնող. «Որք տեառնուսոյց հայր մեղային յօժարամիտ ասող լինին»⁶⁶:

ՏՈԿՈՍԱՆՆԴԻՐ – ած., տոկոսառու, տոկոսասեր: Տե՛ս ՇԱՀԱԿԵՐՏ-ի օրինակը:

ՓՌՆԱՏՈՒՆ – գ., փուռ. տե՛ս ՇԻՐԱԽԱՆԱՅ-ի օրինակը:

◆ Բառը մեկ օրինակով արձանագրված է վաղաշխարհաբարյան աղբյուրների բառարանում⁶⁷:

ՔԱԶԻՄԱՍՍ – ած., իմաստուն, խելացի. «ամենայն հաւատացելոց իւրոց բացցէ զողորմութեան դուռն, որպէս բացաւ ի Դաւիթս այս եւ քաջիմաստ վարդապետիս»⁶⁸:

ՖԱՐՇ – գ., սալահատակ, աղյուս. «Իսկ ի վերայ յառաջնոց շինուածոցն սրբոյ աթոռոյս յաւել եւ զսալայտակ Ֆարշն շուրջ զեկեղեցեան Սուրբ Էջմիածնի»⁶⁹:

ՖԱՐՇԵԼ – ն. բ., սալահատակ անել, աղյուսով կամ քարով պատել, ծածկել. «Եւ շուրջ զեկեղեցեան սալայտակ Ֆարշեցին»⁷⁰:

◆ Վերջին երկու բառերը նշված իմաստներով գրանցված են արարատյան բարբառի բառարանում⁷¹: «Ֆարշ»-ի ևս մեկ կիրառությունն նույն իմաստով մեզ հայտնի է Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութիւն»-ից⁷²: Նկատենք, որ ֆարշ բառն ուշ միջնադարում հայերենին է անցել պարսկերենից, որտեղ բառի առաջնային իմաստը «գորգ»-ն է կամ «ինչ-որ բանի ծածկույթ»-ը, այդ թվում՝ հատակի⁷³:

Գրիգոր Երևանցու գրչագրած ձեռագրերի հիշատակարաններից դուրս գրված այս չորս տասնյակ բառերի շարքում մեծ թիվ են կազմում ածականները, որոնք, իբրև մակդիրներ, հիմնականում գործածված են այս կամ այն անձի հիշատակման առիթով, ինչպես՝ գրաձապիտ, երջանկամեծար, երջանկապատիւ, լայնամոզամ, քաջիմաստ և այլն: Գոյականներն ու բայերը համեմատաբար սակավ են: Մակբայական նշանակությամբ գործածված է միայն մեկ բառ՝ տապաւատանը-ը: Բառակազմական տեսանկյունից նշված բառերը հիմնականում

⁶⁶ ՄՄ 3502, 443բ:

⁶⁷ Ն. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 211:

⁶⁸ Մայր ցուցակ ..., և. Ե., էջ 158:

⁶⁹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, և. Զ., էջ 366: Մայր ցուցակ ..., և. Ե., էջ 394:

⁷⁰ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, և. Զ., էջ 367: Մայր ցուցակ ..., և. Ե., էջ 394:

⁷¹ Բառգիրք արարատյան բարբառի, էջ 131: Տե՛ս նաև Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, և. է (Փ-Ֆ), Երևան, 2012, էջ 191:

⁷² Սիմեոն Գպրի Լեհացույ Ուղեգրութիւն. տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք, ռուսամասիւրեց եւ հրատարակեց և. Ն. Վ. Ակիմեան, Վիեննա, 1936, էջ 44:

⁷³ Персидско-русский словарь, т. II, руководитель Ю. А., Рубинчик, Москва, «Русский язык», 1985, с. 229.

հոգակապավոր բարդություններ են՝ արհայակազմ, հաստաշէն, մաքրա-սնունդ, շահակերտ, պարտապետ, տապարատանջ և այլն, թեև կան նաև մի քանի անհոգակապ կառույցներ՝ ինչպես խօսքնկալ, մեծարձակ, յոլովամաց, տեառնուայց, քաջիմաստ: Ինչպես երևում է, բարդությունների բաղադրիչներն ունեն խոսքիմասային բավական խառը պատկեր՝ գոյական + բայահիմք կամ բայական ձև (արքայակազմ, դեղահարիչ, տեառնուսոյց, խօսքնկալ, շահակերտ, տապարատանջ, տոկոսախնդիր), ածական + գոյական (գթածասիրտ, լայնանդամ, մաքրասնունդ, սեւաթոյր, քաջիմաստ), ածական + բայահիմք (վայելչակերտ, ճշգրտախօս), գոյական + գոյական (մոմատուն, պարտապետ, փոնատուն) և այլն: Ածանցումով են կազմված հուրաստան, ձեռնամուծութիւն, ֆարշել բառերը: Հակակել բայի կազմությունը ստույգ չէ:

Ուշադրություն է գրավում նորագյուտ մոմատուն բառը, որը հոմանիշ է վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում հանդիպող մոմխանայ բառին⁷⁴:

Քննվող հիշատակարաններն աչքի են ընկնում ոչ միայն գրանցում գրանցված նորագյուտ կամ եզակի բառերի վկայություններով, այլև պերճախոս ու հազվագեպ բառերի գործածություններով, ինչպես՝ անջրելի, աստուածընտիր, արժանաժառանգ, լուսագարդ, լուսաբուլխ (Եղմ. Հ^մ 1918), գետահետել, խորափիտ, կանառակից, կիսաբաժին, հակակալ (ՄՄ Հ^մ 3502), հոգիքնկալ, մակստացական, սրբանուէր (ՄՄ Հ^մ 435), երջանկափառ (ՄՄ Հ^մ 1534) և այլն: Ինքնին պարզ է, որ ժէ. դարավերջին այս և համանման մի շարք բառեր, որոնք վկայված են Գրիգոր Երևանցու ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում, վաղուց արդեն գրաբարյան հնաբանություններ էին և խիստ սահմանափակ կիրառություն ունեին, այն էլ՝ միայն գրավոր լեզվում: Դրանց գործածությունն այստեղ ավելի շատ պայմանավորված է հիշատակարանների ժանրային առանձնահատկությամբ և գրաբար ու ըստ կարի բարձրաոճ գրելու մղումով⁷⁵: Հարկ է նաև ընդգծել, որ Երևանցու հիշատակարաններն աչքի են ընկնում գրաբար գրագետ շարադրանքով համահունչ դասական հայերենի քերականությանը, իսկ կանոնավոր ձևերից շեղումները խիստ սակավ են: Մասնավորապես, միայն մեկ անգամ հանդիպում ենք հոգնակերտ -եր մասնիկը խաչերս բառաձևում, սպասելի խաչս ձևի փոխարեն. «եւ կանգնեաց յարեւելից կողմանն խաչերս բազումս»⁷⁶: Հոգնակի հայցականում երբեմն չի գործել նաև

⁷⁴ Ն. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

⁷⁵ Այս երևույթի մասին տե՛ս Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 307-311:

⁷⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Զ., էջ 36:

ք> ս անցումը՝ զքորք⁷⁷ (փխ. զքորս), զեկեղեցիքս⁷⁸ (փխ. զեկեղեցիս): Մեկ անգամ գտնում ենք նաև ենթակայի ու ստորոգյալի անհամաձայնություն հետևյալ նախադասության մեջ. «հնչեաց երկիր, եւ դղրդեցաւ արարածք»⁷⁹ (փխ. դղրդեցան): Հնչուման տիպի փոփոխության դրսևորումներ ևս վկայված են: Օրինակ՝ ո հոլովման դիմաց գտնում ենք ընդհանրականի միտում ունեցող ի հոլովում: Այսպես, հող բառի հոգնակի սեռականի «հողոց» գրաբար կանոնավոր հոլովածի փոխարեն գործածված է «հողից» ձևը (ի տակէ հողից)⁸⁰: Մեր բառի հոգնակի գործիական «ծերովք» սպասելի հոլովածի փոխարեն մեկ անգամ էլ գործածված է «ծերօք» բառաձևը⁸¹: Միջնավանկի ա ձայնավորի անկմամբ «պակասեցուցանէր» կանոնավոր ձևի փոխարեն մեկ անգամ վկայված է «պակասեցուցանէր» ժողովրդախոսակցական տարբերակը⁸², իսկ ահա «գերէր» գրաբար անցյալ անկատար սպասելի ձևի փոխարեն մեկ անգամ գործածված «գերեցուցանէր» բառաձևը թերևս պետք է դիտել իբրև գրաբարյան գերճշգրտություն⁸³:

Նշված քերականական մեղանշումները ընդհանուր առմամբ որևէ ազդեցություն չեն թողնում գրագետ շարադրանքների վրա: Ուշադրություն են գրավում նաև բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառերի վկայությունները, որոնց թվում են նաև ժամանակի լեզվին բնորոշ մի շարք օտար բառեր, ինչպես՝ բաղչայ⁸⁴, սարայ⁸⁵, բլեղ⁸⁶, աւտա⁸⁷, դաֆասի⁸⁸, թանապայ⁸⁹, ջամի առնել⁹⁰ և այլն:

Երևանցու հիշատակարաններին հատուկ են նաև հաճախ կրկնվող բառերն ու բառակապակցությունները. մասնավորապես, ընդօրինակված մատյանը նա հաճախ անվանել է «ծաղկափթիթ բուրաստան», «հոգեհորոգ բուրաստան» կամ «հոգեկեցոյց եւ ծաղկափթիթ բուրաստան»: Ինքնանվանման բանաձևում իր անունից առաջ գրեթե միշտ գործածել է «յոզնամեղ» բառը, իսկ մի շարք ձեռագրերում էլ գրեթե նույնությամբ կրկնել է հետևյալ նախադասությունը.

77 Մայր ցուցակ ..., հ. Ե., էջ 149, 151:

78 Նույն տեղում, էջ 155:

79 Նույն տեղում:

80 Նույն տեղում:

81 Նույն տեղում, էջ 150:

82 Նույն տեղում, էջ 154:

83 Նույն տեղում:

84 Մայր ցուցակ ..., հ. Բ., էջ 658:

85 Նույն տեղում, էջ 657:

86 Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Զ., էջ 368:

87 Նույն տեղում, էջ 367:

88 Մայր ցուցակ ..., հ. Ե., էջ 153:

89 Նույն տեղում, էջ 158:

90 Նույն տեղում, էջ 154:

«Ռարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զյոզնամեղ Քրիզոր գրիչս եւ զծնողսն իմ» (ՄՄ Հ՞՞ 435, 444, 445, 450, 1224, 1425 և այլն): Որոշ ձեռագրերում համընկնում են նաև առանձին հատվածներ: Օրինակ՝ Վնտկ Հ՞՞ 686/1699, ՄՄ Հ՞՞ 399, 444, 445 ձեռագրերում հիշատակարանները սկսում են միանման նախադասութուններով. «Շնորհօք եւ օժանդակութեամբ ամենագորին Աստուծոյ եւ պարգեւատուին բոլոր բարեաց՝ Հօրն ամենակալի եւ Որդւոյն մարդասիրի եւ Սուրբ Հոգւոյն բարերարի...»⁹¹: Հատկանշելի է, որ գրչութեան թվականները երևանցի գրիչը հաճախ նաև բառերով է արտահայտել (ՄՄ Հ՞՞ 435, 444, 445, 679, 1224 և այլն):

Ընդգծենք, որ կրկնվող այս բառակապակցութուններն ու նախադասութունները մեծապես նպաստել են Քրիզոր երևանցու գրչին պատկանող ձեռագրերի ճշտմանը:

Ամփոփելով գրչի ընդօրինակած ձեռագրերում տեղ գտած հիշատակարանների լեզվական քննությունը՝ կարող ենք ասել, որ դրանք ընդհանուր առմամբ գրված են վարժ գրաբարով, հետաքրքիր և եզակի բառօգտագործումներով երբեմն նաև ժամանակի լեզվական ազդեցությամբ, որի առանձին դրսևորումներ նկատելի են բառային և քերականական մակարդակներում: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի գրչի և մյուս հիշատակագիրների բառապաշարը, նոր բառեր կերտելու նրանց ունակությունը: Վերը նշված շուրջ չորս տասնյակ բառերի զգալի մասն անհայտ է հայ բառարանագրությունը և առաջին անգամ հանդիպում է Քրիզոր երևանցու ընդօրինակած մատյանների հիշատակարաններում:

3. ՄՄ Հ՞՞ 1512 Հայսմավուրֆի ստացող Երեմիա Բահանայի և նրա կնոջ՝ Խանաղայի գերդաստանը՝ ըստ նույն ձեռագրի հիշատակարանի

Վերը նշել ենք արդեն, որ ՄՄ Հ՞՞ 1512 Հայսմավուրքի մեծ ու փոքր հիշատակարաններն աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց պատմական արժեքավոր տեղեկություններով, այլև դրանցում արձանագրված անձանց քանակով: Ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդներից, եկեղեցական գործիչներից բացի՝ քննվող մատյանի տարբեր հիշատակարաններում գրանցված են նաև ստացող Երեմիա քահանայի ավելի քան հարյուր ազգականների անուններ, որոնք համակարգված կերպով ներկայացնում ենք ստորև: Նկատենք, որ հիշատակված անձանց այս քանակը ուրույն հետաքրքրություն ունի նաև հայկական հիշատակարանագրության ավանդույթի տեսանկյունից:

1. Երեմիա Բահանայի նախնիները՝ Մեծ պապ՝ տեր Զաֆարիա, կողակից՝ Մարիամ

⁹¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Դ., յօրինեց Բ. Ս. վրդ. ձեմեմեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, էջ 1052:

Տե՛ր Զաֆարիայի որդի՛ն՝ Անդրիաս
Անդրիասի որդիները՝ Հովհաննէս, Խորամջան, Զաֆարիա
Անդրիասի դստրերը՝ Մարիամ, Գոհար, Հոռոմսիմէ

2. Ծնողները՝
Հայրը՝ Զաֆարիա, մայրը՝ Շաղոսկի
Զաֆարիայի և Շաղոսկիի որդիները՝ Մկրտիչ, տե՛ր Ազարիա, Անդրեաս,
Անանիա, Երեմիա ֆահանա (ստացող)
Զաֆարիայի և Շաղոսկիի դստրերը՝ Գոհար, Սանդուխտ, Գոզալ

3. Ստացողի ընտանիքը՝
Երեմիա ֆահանան, կինը՝ Խանաղա (Խանաղէ)

4. Եղբոր ընտանիքը՝
Եղբայրը՝ Մկրտիչ, կինը՝ Նանե, երկրորդ կինը՝ Սառախաթուն

5. Մյուս եղբայրները՝
Անդրեաս (†)
Տե՛ր Ազարիա (†)
Անանիա (†), կինը՝ Սուլթանզադէ (Սուլթանզատէ †)

6. Քրոջ ընտանիքը՝
Քույրը՝ Գոհար, ամուսինը՝ Մուրատ
Որդիները՝ Կարապետ, Սահակ
Դստրերը՝ Անթառան, Մարտամ

7. Մյուս ֆուրերը՝
Սանդուխտ (†)
Գոզալ (†)

8. Հորեղբոր ընտանիքը՝
Հորեղբայրը՝ Հովհաննէս
Որդիները՝ Օլիաբէկ, Նազար, Հովհաննէսներ (Յովանիսեր †)
Դստրերը՝ Թամար, Խաթուն, Եղիսաբէթ
Հորեղբորորդի Օլիաբէկի կինը՝ Նուրիստ, ապա՝ Ասլում
Եղիսաբէթի որդիները՝ Զոհան (†), Մատթէոս (Մաթէոս), Մարկոս
Եղիսաբէթի դստրերը՝ Աննա (Աննէ), Ոսկի

9. Մյուս հորեղբոր ընտանիքը՝
 Հորեղբայրը՝ Խորամզան, կինը՝ Բեկիխաթուն
 Որդիները՝ Նսայի, Հակոբ (†), Նունիա (†)
 Դստրերը՝ Հոփսիսիմե, Աննա (Աննէ †), Նազուխան (†)
 Հորեղբորորդի Նսայու կինը՝ Մարիամ
 Նսայու որդին՝ Խորամզան (†),
 Նսայու դուստրը՝ Աննա (Աննէ)

10. Հորաբրոջ ընտանիքը՝
 Հորաքույրը՝ Մարիամ
 Որդիները՝ Վիրապտուր, Հակոբ, Գրիգոր, Սողոմոն
 Դստրերը՝ Եղիսաբեթ, Ազիզ, Փիանդե

11. Մյուս հորաբրոջ ընտանիքը՝
 Հորաքույրը՝ Գոհար
 Որդին՝ Գրիգոր

12. Մյուս հորաբրոջ ընտանիքը՝
 Հորաքույրը՝ Հոփսիսիմե
 Որդին՝ Ավետիս, Բարադամ
 Դստրերը՝ Խանգատե, Սառախաթուն

13. Քեռու ընտանիքը՝
 Քեռին՝ Թաղեսու, կինը՝ Հեղինե
 Որդիները՝ Երեմիա, Ամիրջան
 Դստրերը՝ Նազուխան, Շահում, Փարիխան
 Երեմիայի որդիները՝ Զաֆարիա, Սիմոն, Ավագ

14. Մյուս քեռու ընտանիքը՝
 Քեռին՝ Ոսկան, կինը՝ Եղիսաբեթ
 Որդիները՝ Խաչատուր, Ասլան
 Դուստրը՝ Անթառան

15. Մյուս քեռու ընտանիքը՝
 Քեռին՝ Խօջիկ
 Որդին՝ Գոզալբեկ
 Դուստրը՝ Մարգարիտ

16. Մորաբոջ ընտանիք՝
Մորաքույրը՝ Եղիսաբեթ
Որդիները՝ Մարտիրոս, Ղազար
Դստրերը՝ Փարիխան, Նազում

17. Աներոջ ընտանիք՝
Աներոջ հայրը՝ Հայրապետ
Աները՝ տեր Աստվածատուր, կինը՝ Հեղինե
Որդիները՝ Դավիթ, Ալեքսան, Մելփիսեդ սարկավագ
Դստրերը՝ Խանաղա, Խանգադե, Անթառան, Գուլիստան

Գրիգոր Երևանցու ազգակցությունը Երեմիա Բահանայի և նրա կնոջ հետ

Գրիգոր Երևանցու մորական պապը՝ Աստվածապով,
Աստվածապովի եղբայրը՝ Հայրապետ
Հայրապետի որդին՝ տեր Աստվածատուր
Տեր Աստվածատուրի դուստրը՝ Խանաղ՝ կին Երեմիա Բահանայի

KHACHIK HARUTYUNYAN

GRIGOR YEREVANTS‘I, A PROLIFIC SCRIBE FROM THE
SECOND HALF OF THE 17th CENTURY

2. The Scribe's Colophons

Keywords: Yerevan, Etchmiadzin, Jerusalem, manuscript, colophon, commissioner, vocabulary, linguistic features, family.

In this article, we have examined the colophons of manuscripts copied by a prolific scribe from the second half of the 17th century named Grigor Yerevants‘i, in particular, the codicological and linguistic features of these written sources as well as the historical facts they contain. The article clarifies some circumstances related to the manuscripts copied by Grigor and emphasizes the importance of the historical information provided by them (especially the details regarding the scriptoria of Etchmiadzin, Noragavit‘, and Yerevan with its environs. These written sources undoubtedly contribute to the study of various events of that period as well as of the scriptoria which had previously functioned in those places.

The colophons of Grigor Yerevants'i are of particular interest from the linguistic point of view. Our research has revealed forty words unknown to Armenian lexicography or known only by unique attestations. However, it should be noted that in Grigor's colophons the grammatical and syntactic rules of Classical Armenian are mostly observed, and deviations from the correct forms are very rare.

At the end of the article, we have presented the list of more than 100 members of the family of Priest Yeremia. The names are recorded in the colophon of Ms M 1512 commissioned by the same Yeremia. In Armenian manuscript tradition, this colophon is a remarkable for the number of the persons mentioned.

ХАЧИК АРУТЮНЯН

**ГРИГОР ЕРЕВАНЦИ, ПЛОДОВИТЫЙ ПИСЕЦ ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА**

2. Писец и его колофоны

Ключевые слова: Ереван, Эчмиадзин, Иерусалим, рукопись, колофон, заказчик, лексика, лингвистические особенности, семья.

В статье исследуются колофоны рукописей, скопированных плодовитым писцом второй половины XVII века Григором Ереванци, кодикологические, исторические и лингвистические особенности этих письменных источников. Благодаря колофонам в статье уточняются некоторые факты, связанные с рукописями писца, также подчеркивается важность содержащейся в них исторической информации, особенно деталей, касающихся скрипториев Эчмиадзина, Норагавита, Еревана и его окрестностей. Эти письменные источники, несомненно, не только проливают свет на различные события того периода, но также на скриптории, в прошлом функционировавшие в этих местах.

Особый интерес представляет лингвистический анализ колофонов Григора Ереванци, выявивший сорок слов, не известных армянской лексикографии или известных лишь по единичным свидетельствам.

В конце статьи представлен список имен более чем 100 членов семьи священника Еремии, извлеченных из колофона рукописи (Матенадаран, рук. 1512), скопированной писцом Григором по заказу того же Еремии. В армянской рукописной традиции этот колофон уникален количеством упомянутых лиц.